

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 6 Sayı: 27 Volume: 6 Issue: 27

Yaz 2013 Summer 2013

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

BESİM ATALAY (1882-1965)'İN TANRI KİTABI ADLI MEALİ*

BESİM ATALAY'S (1882-1965) THE MEANING OF QUR'AN NAMED "GOD'S BOOK"

Ahmet ÖZ**

Öz

Besim Atalay, hem son dönem Osmanlı medreselerini, hem de İstanbul Üniversitesinde Yüksek Öğretmen Okulunu bitirmiş, yani hem Osmanlıyı, hem de Cumhuriyetin ilk yıllarını bilen bir ilim adamıdır. Arapça ve Farsçanın yanında Türkçeyi çeşitli lehçeleriyle bilen Atalay, on dokuz yıl boyunca Türk Dil Kurumu üyeliği ve başkanlığı yapmış, Türk dil bilgisi grameri ve Türkçenin değişik lehçeleri konusunda kitaplar yazmıştır.

Atalay, Cumhuriyetin ilk yıllarında, Türkçe ibadet ve Türkçe Kur'an tartışmalarının olduğu bir dönemde, Kur'an'ı Türkçeleştirmeye çalışmış ve Türkçenin ibadet dili olmasını savunmuştur. Hatta yaşadığı dönemde ortaya çıkan Güneş-Dil teorisinin etkisiyle, Türkçenin tüm dillerden üstün olduğunu iddia etmiştir. Kur'an'ın çevirisini yaparken, bazen Türkçeye uygun olsun diye, zorlama çeviriler yapmış, neticede yanlış anlamaya müsait çeviriler ortaya çıkmıştır. Bu çalışmamızda biz, söz konusu eseri, Türkçe çeviri kuralları açısından değerlendirecek ve Türkçenin ibadet dili olup olmadığını, fıkhi açıdan ortaya koyacağız.

Anahtar Kelimeler: Türkçe Kur'an, Türkçe İbadet, Meal.

Abstract

Besim Atalay had graduated from late Ottoman Madrasa and Istanbul University, Higher Teacher Education School. He was a scholar who knew Ottomans and early years of Republic very well. Atalay who knows Turkish and its various dialects as well as Arabic and Farsi. He worked Turkish Language Society as a member and president for ninety years and has written books on Turkish Grammar and Dialects of Turkish.

In the early years of Republic, when there were debates about Qur'an in Turkish and Prayers in Turkish, Atalay tried to translate the Qur'an into Turkish and upheld the idea of making Turkish the language of prayer. Moreover, he defended the opinion of Turkish being superior to other languages, with the effect of Sun Language Theory which emerged at his lifetime. While translating The Qur'an into Turkish, he sometimes did farfetched translations in order to provide more appropriate Turkish translation, eventually resulting in mistakable translations. In this study, we will evaluate the aforementioned work from the point of Turkish translation rules and we will put forward the idea of whether Turkish is the language of prayer in an Islamic juridical point of view.

Keywords: Qur'an in Turkish, Prayers in Turkish, Meaning.

* Bu Makale 04-08 Temmuz 2012 tarihinde, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi'nde sunulan tebliğin genişletilmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr. , KSÜ, İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Giriş

Cumhuriyet Tarihi boyunca, gerek Latin harfleriyle, gerekse Osmanlıca olarak pek çok Kur'an meali hazırlanmıştır. Bu meallerin sayısı yaklaşık iki yüz kadardır. (Öztürk, 2012: 11) Bunlar içerisinde Osmanlı'nın son döneminde ve Cumhuriyet'in ilk döneminde yaşamış, hem medrese eğitimi almış, hem de modern üniversite okumuş olan Besim Atalay'ın hazırlanmış olduğu meali inceleyeceğiz. Mealin yazıldığı ortam, cumhuriyetin ilk yılları ve tek parti iktidarının olduğu, din ve ibadet ile ilgili bazı kısıtlama ve sıkıntıların yaşandığı bir dönemdir. Dolayısıyla o günün siyasi anlayışının etkisini yapılan meallerde de görmekteyiz. Oysa Kur'an meali gibi önemli bir konunun, politik kaygılar çerçevesinde yapılmaması gerekir. Bu konuda "Hiçbir meal, meali yapanın politik görüşünden bağımsız olamaz." diyen Bulaç'ı eleştiren Akdemir, meallerin politik düşüncelerin etkisinde kalmadan hazırlanması gerektiğini savunmaktadır. (Akdemir, 1989: 119)

Kur'an çevirileri, genellikle iki yöntemle yapılır. Bunlardan biri lafzi yani motamot çeviri, diğeri ise tefsîrî çeviridir. Kur'an-ı Kerim'i lafzi çeviri yöntemiyle çevirmeye kalkıştığımızda, anlaşılması güç bir çeviri olur ve Kur'an'ın icazını da yansıtmaz. Kur'an edebî bir metindir ve hiçbir edebî metin tüm vurgularıyla tam olarak çevrilemez. Bu yüzden tefsîrî çeviri daha anlaşılır ve daha işlevsel bir çeviridir. Çünkü tefsîrî çeviride kaynak dildeki metnin nazım ve tertibine bağlılık şartı yoktur. Ayrıca bu tarz tercümede temel amaç, kaynak metindeki mana ve mefhumun, mümkün olan en açık ve anlaşılır biçimde hedef dile aktarılmasıdır. (Öztürk, 2011: 36)

Atalay, tefsîrî çeviri yerine, lafzi çeviri yöntemini seçmiş, motamot çeviri yapmaya çalışmıştır. Bu yüzden de bazı çeviriler tam olarak manayı kapsamamakta, ya da anlayamamaktadır.

Atalay ile aynı dönemde yaşayan ve Kur'an Meali hazırlayan Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942), İzmirli İsmail Hakkı (ö.1946), Ömer Rıza Doğrul (ö.1952), Hasan Basri Çantay (ö.1964), Abdülbaki Gölpınarlı (ö.1982), Osman Nebioğlu (ö.1988), Sadi Irmak (ö.1990), Ali Fikri Yavuz (ö.1992) ve daha birçok ilim adamı vardır. Bu isimlerden, Besim Atalay'ın Kur'an mealini seçmemizin sebebi, bu çevirinin bir Türkolog tarafından yapılmış olmasıdır. Özellikle, Türkçe Kur'an ve Türkçe ibadet konularının tartışıldığı bir dönemde ortaya konulmuş olması, bizi bu eser hakkında böyle bir çalışma yapmaya yöneltmiştir. Çünkü Atalay, Türkçenin Arapçadan üstün olduğunu iddia etmiş, Türkçe ibadet tartışmalarında da Türkçe ibadeti savunmuştur. Aynı zamanda Türkçe ibadet konusu ile ilgili kitaplar yazmış ve makaleler yayınlamıştır.

Atalay, kendisinde Kur'an'ı Türkçeye çevirme fikrinin doğuşunu şöyle ifade eder: "Medresede okuduğum yıllarda mevlit okunurken insanların içten ve coşkuyla onu dinlediklerini, oysa camide okunan mukabelenin aynı etkiyi yapmadığını, bunun sebebinin de mevlidin sözlerinin anlaşıldığını, Kur'an'ın ise anlaşılmadan okunduğu için etkisinin aynı olmadığını düşünerek bu işe niyetlendim." Ancak o gün arkadaşlarına ve hocasına bu konudaki düşüncesini söylediğinde büyük bir tepkiyle karşılaştığını, asla böyle bir şeye kalkışmaması gerektiği konusunda uyarıldığını ifade eder. (Atalay, 1963 : 6) Yıllar sonra bu işi yapmaya karar verir ve yirmi yıllık bir çalışma sonucunda Kur'an'ı Türkçeye çevirir. Bu çalışmamızda biz bu meali inceleyeceğiz.

A. Besim Atalay'ın Hayatı

1882 yılında Uşakta dünyaya geldi. Altı yaşlarında mahalle okuluna başladı ve Kur'an okumayı öğrendi. Daha sonra 3 yıl rüştiyede okudu ve diplomasını aldı. On yaşında babasını kaybetti. Annesi yeni bir evlilik yaptı ve bundan sonraki hayatını üvey babasıyla sürdürdü. Annesi onu okutmayıp halı ipi boyamacılığına vermek istemesine rağmen üvey babası ve anneannesi onu evlerine yakın olan Boduroğlu Medresesine kaydettirdiler. Medresede kıraat, Arapça, fıkıh ve Molla cami gibi dersler okudu. Atalay, medresede geçen iki yılının bu tür dersler okuyarak heder olduğunu ifade etmektedir. (Atalay, 1961 : 130) Daha sonra usulü fıkıh, tefsir, hadis gibi derslerin yanında tasavvufa yönelik eserler de okumuş, hatta Uşaklı Hüsameddin Uşşakî'nin Yörü Dede Tekkesindeki şeyhine intisab etmiştir.

Atalay ayrıca, bir dönem Hikmet (Felsefe) okuduğunu, ancak cahil bir medrese hocasının, hikmet okumayı küfür olarak nitelemesi yüzünden kendi hocasının hikmet okutmaktan

vazgeçtiğini ifade eder. Biraz da Farsça dersi okuyan Atalay, 10 yılın sonunda medreseyi bitirmiş, ancak yaşı küçük olduğu gerekçesiyle hocası ona icazet vermemiştir. Atalay bu olaydan sonra, bazı medrese hocalarıyla tartışmış ve medreseye bakışı değişmiştir.

Medresede okurken bir yandan da, Kerem ile Aslı, Âşık Garip, Tahir ile Zühre gibi halk hikâyelerini okuyan Atalay, aynı zamanda, Envâr'ül-Âşıkîn, Ahmediye, Muhammediye, Kırk Sual, Battal Gazi gibi kitapları da okumuştur. Ayrıca dayısından Fuzûlî, Nef'î ve Nedim'in divanlarını okumuştur. Diğer yandan İstanbul'dan Mukâvelet Muharriri olarak gelen Selanikli bir zattan (ismini vermiyor) bahseden Atalay, ondan çok etkilendiğini ve onun sayesinde fikirlerinin olgunlaştığını söyler. Ondandır tarih kitaplarının yanı sıra, Muallim Naci'nin, Reşat Ekrem Bey'in kitaplarını alıp okuduğunu, onun sayesinde, İzmir'de çıkan Ahenk Gazetesinde şiirlerini yayımlandığını ifade etmektedir.

Uşak'ta bulunmaktan sıkılan Atalay, 1905 Eylül ayında İzmir'e gider. Ramazan ayında Hisar Camiinde vaaz vermeye başlar. Ramazandan sonra Kadı Mektebine girmek niyetiyle İstanbul'a gider. Sultanahmet medresesine yerleşir. Bu arada Şehzade Camiinde ders veren Çarşambalı Hacı Ahmet Efendinin derslerine devam eder. Ondandır Buharî ve Usul-ü Fıkıh dersleri okur. (Atalay, 1961: 133) 1909 yılında Şehzade camiinde icazet alır. Madalya ve hediyelerle ödüllendirilir. Atalay aldığı medrese eğitimine rağmen, medreselerin anlamsızlığına inanmış ve hayatı boyunca devrimci bir medreseli portresi çizmiştir. (Güldöşen, 2008 : 18)

1909 yılında Kadı Mektebi için sınavlara girer, ancak yazılı sınavı geçtiği halde mülakatta elenir. Sonunda Dâru'l Muallimine kaydolar. Dâru'l-Muallimini bitirdikten sonra 1912 yılında Konya Dâru'l Mualliminin Rüşdiyesine pedagoji öğretmeni olarak atanır. (Dilaçar , 1965 : 209) Bir yıl orada kaldıktan sonra Trabzon Dâru'l-Muallimine müdür olarak görevlendirilir. Atalay bundan sonra sırasıyla, Maraş, İçel ve Niğde İl Milli Eğitim Müdürlükleri görevini yürütür. (Ülkütaşır, 1965 : 195) Daha sonra Milli Eğitim Bakanlığında Kültür Müdürlüğü ve Ortaöğretim Müdür vekilliği görevlerinde bulunur.

İstiklal harbinin başından itibaren, milli mücadelede aktif rol alan Atalay, 1919'da Atatürk'ün Sivas'ta bulunduğu sırada, Silifke'de bir grup arkadaşıyla Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini kurmuştur. Daha sonra Uşak'ta annesi ve yakın akrabalarının Yunanlılar tarafından şehit edildiğini öğrenince, memleketine gitmiş ve orada Redd-i İlhak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde ulusal kurtuluşu destekleyen konferanslar ve camilerde vaazlar vererek halkı direnişe çağırmıştır.

1920'de Birinci Büyük Millet Meclisine Kütahya Milletvekili olarak giren Atalay yedi dönem art arda milletvekili seçilerek 26 yıl parlamentoda hizmet vermiştir. (Ülkütaşır, 1965 : 209) Milletvekilliği sırasında boş durmayan Atalay, 18 yıl Türk Dil Kurumunda çeşitli kademelerde çalışmış ve ölene dek kurumda üye olarak kalmıştır. Atatürk'ün emriyle *Divan-ı Lügati't-Türk*'ü dört yıl boyunca çalışarak Arapçadan Türkçeye çevirmiştir. 1937-1942 yılları arasında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde ve Polis Enstitüsünde Farsça dersleri okutmuştur. (Celepoğlu, 2002 : 526)

Türk dilinin önemi ve Türkoloji araştırmaları üzerine onlarca kitap ve makale yazan aynı zamanda anadilde ibadeti savunan Atalay, 1944 yılında "*Tanrı Kitabından Namaz Türeleri*" adlı kitabını ve ardından "*Türk Dili ile İbadet*" adlı kitabını yayınlamıştır.

Araplara, Türk-Kıpçak dilini öğretmek amacıyla yazılmış *et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye*, *Divanü Lûgati't-Türk* ve *Kitâbü'l-İdrâk* gibi eserleri Türkçeye kazandıran, Arapça ve Farsçanın yanında, Türkçeyi çeşitli lehçeleriyle bilen Atalay, 18 yılı aşkın bir süre, Türk Dil Kurumu'nun çeşitli kademelerinde görev yapmış, Türkçe dil bilgisi ve Türkçenin değişik lehçeleri konusunda kitaplar yazmıştır. Atalay, X. asırdan beri çeşitli Türk lehçelerine çevrilmiş olan Kur'an meallerinin çoğunu incelemiş ve yirmi yıllık bir çalışma sonucunda, devrinde kullanılan Türkçeyle yeni bir meal ortaya koymuştur. Bu meal hazırlarken, hizip ve cüz işaretleri de dâhil olmak üzere, Arapça Kur'an formatında, tamamı Türkçe ve Latin harfleriyle, 1962 yılında, Türkçe Kur'an çevirisini yayınlamıştır. Bu çalışmamızda, söz konusu Kur'an çevirisi üzerinde ayrıntılı olarak duracağız.

Atalay 7 Kasım 1965 günü Ankara'da 83 yaşında ölmüştür. Oldukça ileri bir yaşta evlenen Atalay, kısa süre sonra ayrılmıştır ve çocuğu olmamıştır. (Özel, 1983 : 12)

B. Besim Atalay'ın Eserleri

a. Te'lif Eserler

1. Türkçemizde Men-Man, TDK. yay., Ankara, 1940.
2. Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme, TDK. Ankara, 1942.
3. Türkçede Kelime Yapma Yolları, TDK. yay., Ankara, 1946.
4. Arapça ile Türkçenin Karşılaştırılması, İstanbul, 1954.
5. Sakarya Destanı, İstanbul, 1921.
6. Maraş Tarihi ve Coğrafyası, İstanbul, 1921.
7. Türk Zaferine Armağan, İstanbul, 1923.
8. Müslümanlara Öğütler, İstanbul, 1923.
9. Bektaşilik Edebiyatı, İstanbul, 1924.
10. Türk Dili İle İbadet, İstanbul, 1961.
11. Baş Belâları, (Üç Perdelik Piyes) İstanbul, 1926.
12. Tan Destanı, İstanbul, 1927.
13. Cönk, (Manzum Küçük Hikâyeler), 1931.
14. Onuncu Yıl Destanı, TDK. yay., Ankara, 1933.
15. Suna ile Çoban Hikâyesi, TDK. yay., Ankara, 1939.
16. Tanrı Kitabında Namaz Türeleri, TDK. yay., Ankara, 1944.
17. Hayvan Hikâyeleri ya da Hayvanlardan Öğütler, İstanbul, 1962.
18. Türk Dilinde Ana Kelimeler ve Türkçe Türetme Sözlüğü, TDK., Ankara, 1967.
19. Çeşitli Halk Fıkraları ve Deyimleri, TDK. yay., Ankara, 1968.
20. Abuşka Lügati ve Çağatay Sözlüğü, TDK. yay., Ankara, 1970.

b. Tercüme Eserleri

1. Divan-ı Lügati-t-Türk, (5 Cilt), TDK. yay., Ankara, 1943.
2. et-Tuhfet-üz-Zekiyye fi Lügâti-t-Türkiyye, TDK.yay., Ankara, 1945.
3. eş-Şüzûru'z-Zehebiyye ve'l-kıtâu'l-Ahmediyye fi Lügâti't-Türkiyye, TDK. yay., Ankara, 1949.
4. Müyesseratu'l-Ulûm, TDK.yay., Ankara, 1949.
5. Mebaniü'l-Lugat, TDK.yay., Ankara, 1950. (Dilaçar , 211; Ülkütaşır, 68.; Özel, 40)

C. Atalay'ın Türkçe Kur'an ve Türkçe İbadet İle İlgili Düşünceleri

Bilindiği gibi 1932-1950 yılları arasında ülkemizde bir kısım siyasi anlayışların etkisiyle Türkçe Kur'an, Türkçe ibadet ve Türkçe ezan tartışmaları yapılmış, Türkçe ibadet fazla kabul görmemiş ama Türkçe ezan 1950 lere kadar resmen okutulmuştur. Bu tür fikirlere karşı, yüzyıllardır devam eden İslam geleneğine sahip çıkmak isteyen âlimler, Arapça ibadet ve Arapça ezanı savundukları için, gerici ve Arapçı olmakla suçlanmışlardır. Diğer yandan bir kısım aydınlar da Türklerin kendi anladıkları dilde ibadet etme hakkına sahip olduklarını ve kendi dillerine sahip çıkmaları gerektiğini ifade ederek, Türkçe ibadeti savunmuşlardır. Besim Atalay ise bir taraftan Kur'an'ı Türkçe anlamının ve kendi anladığı dille ibadet etmenin gereğini savunurken, diğer yandan Arapçayı kötüleyip Türkçenin üstünlüğünü kanıtlamaya çalışmış ve milli bir din anlayışı geliştirmeyi istemiştir. Bu konuda Atalay, "Arapça ile Türkçenin Karşılaştırılması", "Türk Dili İle İbadet" gibi kitaplar yazmıştır.

Atalay'ın bu tür fikirlere sahip olmasında, o dönem parlamentoda olması ve hükümet politikasını desteklemek adına bunları savunmuş olma ihtimali söz konusu edilebilir. Ancak, yazdığı kitaplarda öne sürdüğü düşünceler ve deliller, onun bu işe gönülden destek verdiğini ortaya koymaktadır. Nitekim *Türk Dili İle İbadet* adlı kitabının önsözünde şunları söylemektedir: "Din bir milleti ölümden kurtardığı gibi ölüme de sürükler. Yahudiler buna güzel bir tanıktır. İki bin yıla yakın bir zamandan beri yurtlarından atılmış, sayısız zulümlere ve hakaretlere uğramış,

zaman zaman çoluk çocuğu öldürülmüş, çeşitli kültürlerin ağır baskısı altında kalmış olan Yahudiler, dinlerine bağlılıkları yüzünden kaybolmamışlardır. Tevrat'ın etrafında toplanan bu adamları dinleri kurtarmıştır. Burada göz önüne alınacak çok önemli bir nokta vardır: o da Yahudiliğin milli bir din olmasıdır. İşte Yahudiliği kurtaran ince nokta budur. Dinler milli bir şekil almadıkça, onu kabul edenlerin ruhlarına, kafalarına, benliklerine iyice işleyip yerleşmedikçe, hiçbir fayda vermez; böylesi olmayan bir din -aslında kuvvetli olsa bile- zayıftır, ufak bir sarsıntı ile yerini başka bir dine bırakabilir. Dinini kaybeden veya değiştiren bir millet, başka bir dine ve başka bir kültüre yamanacak ve kaybolacaktır. Rusya'da Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra Ruslaşan Türkler ve Tatarlar, İspanya'da ve Sicilya'da Hıristiyanlaştırılarak yutulan Araplar, hep böylelikle kaybolmuşlardır." (Atalay, 1961 : 13)

Atalay'ın amacı, Kur'an'ı ve dini metinleri Türkçeleştirerek hem okuyana ve ibadet edene, neyi okuyup nasıl ibadet ettiği bilincini kazandırmak, hem de Türklere özgü milli bir din anlayışıyla, Türk milletini Araplaşmaktan kurtarmaktır. Yine aynı kitabında şöyle demektedir: "Müslüman olan Süryaniler, Nebatiler, Berberiler ve Mısırlılar çarçabuk Araplaştılar. Bulgar Türkleri de Hıristiyan olduktan sonra Slavlaştılar, Komanlar ve Peçenekler ya Macar, ya Rum ya da Sırp olup gittiler." (Atalay, 1961 : 14)

Yukarıdaki ifadelerden anlıyoruz ki Atalay, İslamiyet'i Arap hâkimiyetinden kurtarıp, Türklere özgü bir İslam anlayışının geliştirilmesi gerektiğine inanmaktadır. Bunu şu şekilde ifade etmektedir: "Bütün dileğim yeryüzünün geri, bilgisiz, sanatsız ve servetsiz topluluklar olan Müslümanların yükselmesi ve ilerlemesi ve hele İslam uluslarının en sağlamı ve en güvenilir olan Türklüğün her yönden olgunlaşması başlıca kaygımdır... Türkler Müslüman olduktan sonra, büyük ölçüde Arapların ve Araplığın etkisi altında kalmışlardır. Arap komutanı olan Kuteybe, önce hile ile Türkistan'ı ele geçirdi; sonra da Türklerin bilginlerini öldürttü, düşünen kafaları kopardı, yazıları yasak etti, kitapları yaktırdı, tapınakları yıktırdı. Bir din yayıcısına değil, bir Arap milliyetçisine yaraşır suretle davrandı. Türkün iç varlığını yaşatacak olan ne varsa -din adına- yok edildi." (Atalay, 1961 : 17)

Türklerin, Araplardan çok daha kadim bir medeniyete sahip olduğunu ifade eden Atalay, Arapların daima yakıp yıkan bir anlayışla İslamiyet'e zarar verdiğini, Türkler haçlılarla savaşırken Arapların zevkü safa içinde yaşadıklarını ve İngilizlerle birlik olup orada binlerce Türkün kanını akıttıklarını söylemektedir. Diğer yandan hocalar ve halifelik taslayan padişahlar tarafından Türklere, Türklüklerinin unutturulduğu ve ruhen öldürüldüğünü iddia etmektedir. Medreselerin ve sarayın anlayışının dışına çıkmanın küfür sayıldığı ifade edilerek, akıl ve düşüncenin yasaklandığını vurgulayan Atalay, "O hale geldik ki Arap olmadığımızı ve Arapça konuşmadığımızı hayıflanır olduk, ulusal varlığımız halifelik uğruna feda olup gitti." demektedir. (Atalay, 1961 : 19)

"Arapça ile Türkçenin Karşılaştırılması" adlı kitabında Atalay şöyle demektedir: "Arapça, sanıldığı gibi olgun ve gelişmiş bir dil olmayıp, tersine ilkel ve geri bir dildir. Arapça aslında bir çöl ve göçebe dilidir." (Atalay, 1954 : 7) Atalay aynı kitabın ilerleyen bölümlerinde Arapların ilim ve edebiyattan uzak olduklarını, cahiliye döneminde Kâbe'nin duvarlarına asıldığı iddia edilen "Muallakat-ı Seb'a" nın da çoğunun aslının olmadığını, Hammâdür-râviye adında birinin bunları uydurduğunu iddia etmektedir. (Atalay, 1954 : 8-9)

İslamiyet'ten sonra Arapçanın biraz öneminin arttığını, bunun da Kur'an sayesinde gerçekleştiğini ifade eden Atalay, Arapçanın medeni bir dil olabilmesi için Yunanca, Habeşçe, Süraynice, İbranice, Türkçe ve Farsça gibi birçok dilden kelimeler transfer edilerek bunların, Arapça ses kurallarına uydurulduğu, yetmediğinde hemen bir kelime uydurulduğu, hatta kabilelere ait birçok farklı lehçelerin zenginlikmiş gibi gösterilmeye çalışıldığını vurgulamaktadır. Örneğin Arapça kelimelerin %20 sinin deveye, %10 nunun hurmaya, geri kalanın çöle ve kadına ait kelimelerden oluştuğunu, yalnız devenin yaşına ait 16 kelime, yürüyüşü için 34, suya gitmesi ile ilgili 13 kelimenin kullanıldığını söylemektedir. (Atalay, 1954 : 16-17)

Arapçada, gramer kurallarının çokluğunu düşünce yoksunluğuna bağlayan Atalay, Türkçenin gerek çekim, gerekse gramer kuralları açısından sade olduğunu, bunun da Türkçenin

eski bir medeniyetin, ilerlemiş bir kültürün ve sağlam bir düşüncenin eseri olduğunu gösterdiğini iddia etmektedir. (Atalay, 1954 : 29) Buna benzer birçok örnek ve açıklamayla, Türkçenin Arapçadan üstün bir dil olduğunu ispat etmeye çalışan Atalay, son olarak da aslında Arap yazısı diye bir yazının olmadığını, bu yazının temelinin Nebat yazısı olduğunu onun da temelinin Kenan yazısı olduğunu hatta Sümerlere kadar uzandığını iddia etmektedir. (Atalay, 1954 : 55-56) Aynı zamanda bazı büyük Arap düşünürlerinin de Arap harfleri yerine Latin harflerine geçmeyi istediklerini de söylemektedir. (Atalay, 1954 : 63)

Atalay'ın 18 yılı aşkın bir süre başkanlığını yaptığı Türk Dil Kurumu, Atatürk'ün girişimleriyle 1935 te, Abdülkadir İnan, Naim Nazım ve Hasan Reşit gibi bilim adamlarından oluşan bir dil heyeti kurmuştur. Bu heyet Avusturyalı Türkolog Phill H. Kvergiç'in hazırladığı ve 41 sayfadan oluşan "La Psychologie de Quelques Éléments des Langues Turques" (Türk Dillerindeki Bazı Unsurların Psikolojisi) adlı eser üzerinde bir çalışma yaparak, Güneş Dil teorisini öne sürmüş, "Etimoloji, Morfoloji ve Fonetik Bakımından Türk Dili" adıyla bir kitap hazırlamıştır. Bu teoriye göre, Türk dili, taş ve maden devirlerinden beri, insanlık tarihi boyunca var olan dillere kaynaklık etmiş, en eski kültür dilidir. Yani, yeryüzündeki en eski dil Türkçedir ve diğer diller Türkçeden türemiştir. (Meydan Larousse, 1971, V/438)

Yeryüzündeki bütün dillerin "güneş" kelimesinden türediğini savunan Güneş Dil Teorisi; aydınlatma, ısıtma ve yükselme vasıfları dolayısıyla güneşin tüm toplumlar için hayati derecede önemi olduğunu vurgular. Kendisine kutsiyet atfedilen güneşin aydınlatma özelliği yeryüzünün görülebilir hâle gelmesini ve yaşamın gerçekleşebilmesini sağlarken, ısıtma özelliği yaşamın devamını getirir. Yükselme özelliği ise gücü ve kudreti temsil eder. Her şeyin kaynağı odur ve uzaklık, büyüklük, yükseklik gibi erdemler onda toplanır. Tüm bu özelliklerinden dolayı güneş, bütün toplumlar tarafından önemli kabul edilir ve insanların güneşe bu kadar önem vermesi, onun, en kolay şekilde ifade edilebilen *a* sesiyle karşılanmasına sebep olur.¹

Atalay'ın Güneş dil teorisinin etkisinde kalarak Türkçe Kur'an çalışmasını yaptığını düşünüyoruz. Aynı dönemde yaşayan birçok aydın da bu teoriden etkilenmiş ve Türkçe İbadeti ve Türkçe Kur'an'ı savunmuşlardır. Örneğin tarihçi Cemal Kutay, "*Türkçe İbadet ve Ana Dilimizle Kulluk Hakkı*" adlı kitabında, bu konu ile ilgili yapılan çalışmalardan bahsetmiş, ancak bu konunun "Atatürk'ün beraberinde götürdüğü bir hasret" olarak kaldığını ifade etmiştir. Bu hasretin giderilmesi için, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlarına, Başbakanlarına mektuplar gönderen Kutay, bu hasretin son bulması yönünde onları vazifeye çağırmıştır. (Kutay, 1997: 10)

Diğer yandan o dönemin değerli âlimlerinden Elmalılı Hamdi Yazır, Mehmet Akif Ersoy ve daha birçok âlim, Kur'an'ın Türkçeye çevrilebileceğini, ancak Türkçesinin Kur'an'ı tam olarak karşılamayacağını, dolayısıyla onun yerine ikame edilemeyeceğini savunmuşlardır. Örneğin Elmalılı Hamdi, tefsirinin mukaddimesinde, "*Türkçe Kur'an mı var be hey şaşkın?*" diyerek, bu tür çevirilerin aslının yerini tutamayacağını ifade etmiştir. (Yazır , 1971, I/15)

Türkçe ibadet konusundaki siyasi hedefin, "Dinin ulusallaştırılması ve Türk milletinin İslam ümmetinin bir parçası olmaktan çıkarılmasıdır." şeklinde değerlendiren Şimşek, "Eğer namazda Kur'an'ın çevirisini okumak caiz olsaydı, Hz. Peygamber, İranlı olan Selman'a Farsça, Rum asıllı olan Suhayb'a Rumca, Habeşli olan Bilal'e de Habeş diliyle namaz kılmalarına izin verirdi. Peygamberimiz zamanında ve Raşit halifeler döneminde namazda Kur'an, Arapça olarak okunmuştur." demektedir. (Şimşek, 1998 : 110)

Sonuç olarak Atalay, Türkçe Kur'an yazmanın ve Türkçe ibadet etmenin kendince haklı gerekçelerini oluşturmak için, zorlama yorumlarla Arapçayı kötölemiş ve Türkçeyi yüceltmıştır. Biz bu tür kıyaslamaları doğru bulmuyoruz. Çünkü bütün diller Allah'ın ayetleridir. (Rum, 30/22) Aynı zamanda, bir İslam âliminin siyasî olaylardan etkilenerek, dinin temel konularında siyasî yorumlarda bulunmasını sakıncalı görmekteyiz. Atalay, gerek güneş dil teorisinden etkilenerek, gerekse milli din anlayışı geliştirme çabasının bir gereği olarak, Türkçe Kur'an çevirisini yapmış,

¹ Sarı İsa, 29 Aralık 2008, *Güneş Dil Teorisi ve Atatürk'e göre Dillerin Doğuşu*, Erişim: 04.06.2012, <http://www.isa-sari.com/gunes-dil-teorisi-ve-ataturke-gore-dillerin-dogusu>

Arapça Kur'an'ın yerine ikame olması için de, eserini büyük bir özenle Arapça Kur'an formatına uygun olarak bastırmıştır. Şimdi de “*Tanrı Kitabı Kur'an*” adlı bu meale kısaca bir göz atalım.

D. Atalay'ın *Tanrı Kitabı Kur'an* Adlı Meali

Genellikle, meal ve tefsirlerin girişinde, müfessirin bir önsözü, meal veya tefsiri hangi yöntemleri takip ederek nasıl ve niçin yazdığı ile ilgili açıklamalar bulunur. Atalay yaptığı meale, böyle bir giriş ve önsöz yazmamıştır. Sonuna eklediği 7 sahifelik sözlüğün dışında, herhangi bir açıklama yoktur. Dolayısıyla Meali nasıl ve niçin yazdığı ile ilgili merakımızı gidermek için yaptığımız araştırma sonucunda, 1963 yılında yayınlanan haftalık Hayat dergisinde, Atalay'ın mealini nasıl yazdığı ile ilgili bir yazıya ulaştık ve sahaflardan dergiyi temin ettik. Mealin niçin ve nasıl yazıldığı ile ilgili açıklamaları bu dergiyi esas alarak ortaya koymaya çalışacağız.

Atalay Uşak'ta medresede okurken, Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesi ile ilgili fikrini arkadaşlarıyla konuştuğunu bunu daha sonra hocasının duyup onu çok sert bir şekilde azarladığını, hatta medreseden bile atılma tehlikesi yaşadığını ifade etmektedir. Daha sonra İstanbul Şehzade Camiindeki hocası, Çarşambalı Hacı Ahmet Efendi'ye konuyu açtığında hocasının da çok kızdığından bahsederek bu düşüncesini ileriki yıllara ertelediğini söylemektedir.

Uzun yıllar sonra, Türk Dil Kurumunda çalışırken, Atatürk'ün emriyle Divan-ı Lügâti't-Türk'ü Türkçeye çeviren Atalay, et-Tuhfet-üz-Zekiyye ve eş-Şüzûru'z-Zehabiyye gibi kitapları da çevirince, artık Kur'an'ı çevirmenin zamanının geldiğini düşündüğünü ve çeviriye başladığını söyler.

O güne kadar basılmış ne kadar Kur'an tercümesi varsa, illere de yazılar göndererek satın aldığını ifade eden Atalay, ayrıca basılmış olan Arapça tefsirlerden bulabildiklerini aldığını, elinde bulunan tercümelerin hepsini gözden geçirdiğini ve hemen hiç birinin yeterli olmadığını, hatta bazılarında çok yanlışların olduğunu söylemektedir.

Atalay Kur'an'ı Türkçeye çevirecek kişi ile ilgili şunları söylemektedir: “Kur'an'ı Türkçeye çevirecek olan kimselerin, hem Türkçeyi hem Arapçayı, Arapçanın eskisini ve yenisini, Türkçenin eskisini ve yenisini iyi bilmelerinin gerekli olduğunu gördüm. Bu işte edebi zevkin dahi yeri olmalıydı. Çevirme işi için bu kadar yeter miydi? Hayır. Kişi daha birçok bilgileri kavramış bulunmalıydı. Tanrı'ya bin şükür ki ben bu yolda yetişmiştim...” (Atalay, 1961 : 47)

Çeviri yöntemiyle ilgili olarak da şunları söylemektedir: “Çeviri iki türlü olur; birincisi, kelimesi kelimesine yapılan çeviridir. İkincisi, geniş çevirmedir; bu tercüme bir parça tefsire kaçır. Güç olan çevirme, anlamı bozmadan kelimesi kelimesine yapılanıdır. Şunu bilmek gerekir ki, birinci şekildeki tercüme çok kere başarılı olamaz. Çünkü her dilin kendisine göre bir takım özellikleri ve güzellikleri vardır. İşte bu özellikleri başka bir dille belirtebilmek hayli güçtür. En emekli ve en doğru çevirmeler bile az çok aslından uzaklaşır. Eğer birinci şekildeki çevirmede anlama bağlılık kaygısı ve kelimelerin hakkını verme titizliği hâkim ise, böyle yapılan çeviri başarılı olabilir. En küçük ve kolay bir edebî eserin çevirisinde dahi baş göstermesi tabii olan güçlükler, Kur'an-ı Kerim gibi çok yüksek bir kitabın çevrilmesinde daha büyük bir durum alır. Bu gibi güçlükler bakarak, “Kur'an tercüme olunamaz.” Demek doğru değildir. Böyle bir şey söylemek, Kur'an'ın kendisine ve gelişindeki hikmete aykırıdır. (Atalay, 1961 : 47)

Atalay, çeviride takip ettiği yolu şöyle açıklar: “Öncelikle Türk dilinin gramer kurallarına uydum. Arap dilinde cümle ve hüküm önce gelir; sıfat, hal gibi takıntılar sonra gelir. Türkçemizde sıfat ve hal gibi şeyler önce gelir. Bütün bu takıntılar hazırlandıktan sonra hüküm gelir ki, bu hal ihtiyata çok uygundur. Ben dilimizin şivesini bozmamak istedim. Başka türlü yapsaydım söz çok soğuk ve tatsız olurdu... Kur'an-ı Kerim anlaşılacak üzere gelmiş bir kitaptır. Onda gizli kapaklı bir kavram yoktur. Kur'an “*Okuyun, anlayın.*” demektedir. (Hayat, 1963 : 7)

Atalay, mealini Arapça metin kullanmadan, Mushafın sayfa düzenine ve dizgisine uygun bir tarzda hazırlamıştır. Tezhipli, hizip, cüz ve secde işaretlerini de Mushafa uygun olarak yerleştirmiştir. Ayet sonları el yazması Kur'an'larda olduğu gibi büyük yaldızlı noktalarla ayrılmış, ayet numaralarını koymamıştır. Cildi de yaldızlı motiflerle süslenmiş, adeta Arapça

basılan bir Mushaf gibi itina gösterilerek hazırlanmıştır. Ayrıca son kısmına, mealinde geçen bazı Türkçe kelimelerin karşılıklarını ifade eden 7 sayfalık bir sözlük eklenmiş ve 763 sayfa olarak 1962 yılında mealin birinci baskısını yapmıştır. “Tanrı Kitabı” adıyla (Ülkütaşır, 1965 : 196) yayınlanan bu eserinin 1965 yılında ikinci ve 1973 yılında üçüncü baskısı yapılmıştır. Bu çalışmamızda biz, birinci baskıyı esas aldık.

Daha sonra Kur'an'ı başka dillere çevirmenin caiz ve gerekli olduğuna dair Ebû Hanife (ö.150/767)dâhil birçok âlim ve müfessirin görüşlerini serdeden Atalay, daha sonra konu ile ilgili ayetleri de zikreder. Burada özellikle Ebu Hanife'nin mezhebinin akla ve kıyasa büyük önem veren bir mezhep olduğu için, en yaygın mezhep olduğunu belirttikten sonra, Mutezile'yi de akla önem veren mezhep olarak övmekte, ona karşı gelen Fahrüddin er-Razi (ö. 606/1209) ve İmam-ı Gazali (ö.505/1111)'yi eleştirmektedir. İmam-ı Şafii (ö.204/820)'yi, “Kur'an, hadis ve fıkıh'tan başka bütün ilimler boştur, şeytan vesvesesidir” dediği için akıl ve mantıktan uzak olarak suçlarken, İmam Ahmed b. Hanbel (ö.241/855)'i kelâm ulemasına “zındık” dediği için, İmam Malik (ö.179/795)'i de, “Kelâm ilmi ile uğraşanların mahkemede şahitlikleri kabul edilmez.” dediği için akıl ve mantığa önem vermemekle suçlamaktadır. (Atalay, 1961: 30) Yine Hanefi mezhebinin diğer üç mezhebe göre daha medeni olduğunu şu şekilde ifade etmektedir: “Basit ve sade hayat süren Araplar arasında Hanbeli, az çok göçebe hayatını bırakmış yerlerde Mâlikî, medeniyetçe bir parça ilerlemiş bölgelerde Şafî'î, daha medeni yerlerde de Hanefî mezhebi yayılmıştır.” (Atalay, 1961: 41) Diğer yandan, İmam Ahmet b. Hanbel'in Kur'an'ın başka dillere çevrilmesine bile karşı çıktığı, hatta duaların bile “Arapça yapılması lazımdır” dediği için eleştirirken, şöyle demektedir: “Eğer bu içtihadı göre hareket etsek, Müslümanlığı güçleştirmiş olmaz mıyız? Bu içtihat, Arap olmayana makine haline getirmez mi? Taklitçi yapmaz mı? Nitekim yapmıştır da; eski zamanların kısa ve eksik bilgisiyle yapılan içtihatlar ne fayda verir? Birçok hüküm zamana göre değişir. Bu esastır, din başka türlü yaşanmaz. Yaşansa da işte böyle duygusuz, düşüncesiz, sürü halinde yaşanır.” (Atalay, 1961: 50) Burada Ebu Hanife'nin ve Hanefi mezhebinin övülüp yüceltilmesindeki amacın da onun, Arapçadan başka dillerde de ibadet edilebileceği yönündeki fetvasından dolayı olduğunu düşünüyoruz.

Atalay, Türkçe ibadetin gerekliliğini ortaya koymak için şunları söylemektedir: “Benim istediğim, Müslümanlık çerçevesi içerisinde İslamîliği, Türkün yakından anlayacağı, ilahi zevki engelsizce tadacağı bir şekilde düzenlemektir. Bugün Türk halkı cevizin dış kabuğunu yalamaktadır; onu özünden haberi yoktur. Din Türk için mihanikî ve kuru bir çehre göstermektedir. Hiç anlamadığı bir dilde yapılan ibadetler, ruha heyecan verebilir mi? Günde beş defa kılınan namaz, yılda otuz gün tutulan oruç, Mekke'ye giderek taş öpmek ve şeytan taşlamak, Türk için ancak mihanikî bir kıymet taşımaktadır. Bu ibadetlerin hiçbirisi gönüllere neşe ve zevk vermiyor ve ahlaka hiç tesir etmiyor, fenalıklardan bizi uzaklaştırmıyor... Türk artık inandığı kitabı anlamalı, kendi diliyle ibadet ederek ibadetin zevkine varmalıdır. Ben “Ey Müslümanlar, siz her halde Arap diliyle ibadet edeceksiniz.” diye hiçbir senet tanımıyorum; varsa gösterebilirler.”

Bu meseleyi incelemek için bazı kiliselere ve havralara gittim. Gördüm ki buralarda ibadet edenler, hakikaten büyük bir vecd ve zevk alıyorlar. Çıkarlarken de yüzlerinde bir umut ve neşe parlıyor. Fakat bir de bizim teravih namazlarını bir düşününüz: hangi imam daha çabuk kıldırıyorsa oraya koşarız; paldır küldür heyecansız, huzursuz bir ibadet yapar, hemen pabuçları kaparak camiden dar kaçarız. Bizim yaptığımız ibadet değil, âdettir. Ne ibadet bize zevk verir, ne okunan şeyler bize bir şey anlatır.” (Atalay, 1961: 43)

İşte bu şekilde Türkçe ibadeti savunan Atalay'ın, Kur'an'ı Türkçeye çevirmekteki amacı, hem insanların okuduğunu anlaması, hem de anadili ile ibadet ederek, Arapçanın tahakkümünden kurtulup, yeni modern bir Türk Müslümanlığı anlayışı geliştirmektir. Şimdi de Atalay'ın çevirisini bazı örnekler üzerinden hareketle değerlendirelim.

E. Mealin Çeviri Tekniği Açısından Değerlendirilmesi

Atalay, çevirisini yaparken, Türkçe dil kurallarına çok büyük önem verdiğini belirtmektedir. Çeviride, öz Türkçe kullanmaya özen gösterdiği için, bazı kelimeler alışık olduğumuz tarzdan farklıdır. Bazı kelimeler yanlış çevrilmiş, bazı cümleler ise devrik yapı kullanılarak anlaşılması güç bir hale sokulmuştur. Aşağıda söz konusu çevirilerden gruplar halinde bazı örnekler verip kısaca değerlendireceğiz.

a. Cümle Düşüklüğü Olan Çeviriler

Mealin genelinde devrik yapı kullanılmasından ve vurgulardan kaynaklanan bazı cümle düşüklükleri görülmektedir. Bunların bir kısmı dizgi hatası da olabilir. Ancak o dönemde basılan kitapların sonunda, dizgi hatası sonucu yanlış basılan kelime ve ifadeler için düzeltme cetvelleri yayınlanmaktadır. Nitekim Atalay'ın basılan diğer eserlerinde de, bu tür düzeltme cetvelleri var iken, bu eserde böyle bir ek göremiyoruz. Şimdi cümle düşüklüğü olan bu ifadelerden birkaç tanesine göz atalım.

İsrâ Sûresi 78. ayetini *“أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنِ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا”* *“Güneşin dulunmasından, gecenin kararmasına değin namaz kıl, tan namazını da kıl, tan Kur'anı görünür.”* şeklinde anlaşılmasız bir tarzda çevirmiştir. Tan namazı yerine herkesin anlayacağı “sabah namazı” ifadesini kullansaydı daha kolay anlaşılırdı. Ayrıca ayetin sonunun, *“tan Kur'anı görünür.”* ifadesi anlaşılmasızdır.

Bakara Sûresi 178. ayetin çevirisi de, anlaşılmasız ifadelerle doludur. Cümlede özne-yüklem uyumu olmadığı gibi yanlış anlamaya müsait ifadeler de vardır.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنثَى بِالْأُنثَى فَمَنْ عَفَى لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبِعْ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنْ اعْتَدَى بِغَدٍّ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ

“Ey inanmış olanlar! Öldürülen kimseler için, size kısas yazılmıştır, hür olana hür kişi, kula kul, dişiye dişi; bir şey başılsarsa kardeşi, göreneğe uymalı, bir de iyilik ödetilmiş bulunur, bu sizlere Tanrıdan verilen bir yeğnitmedir, bir yarlıgadır, bundan sonra bir kimse taşkınlık ederse, ona acı azap var.” Altı çizili cümleler özne-yüklem uyumu olamadığı ve devrik yapılar olduğu için anlaşılmasızdır.

b. Tam Olarak Anlaşılmasız Çeviriler

“Hüden lil Müttekin” ifadesini, “Sakinçlara klavuzdur” şeklinde çeviren Atalay, kitabın sonuna eklediği sözlükte “Sakinç” ifadesini “Takvâ” şeklinde anlamlandırmıştır. Bu durumda mezkûr ifade, “Takvalara klavuzdur” şeklinde, ne demek istediği tam olarak anlaşılmasız bir ifadeye dönüşmektedir. Oysa aynı ifadeyi Elmalılı Hamdi, “Korunacaklar için hidayet” (Yazır, 1986, I/50) Çantay, “Takva sahipleri için doğru yolun ta kendisidir” (Çantay, 1984, I/11) şeklinde daha anlaşılır bir tarzda çevirmişlerdir.

Bakara 86. ayetini, *أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ فَلَا يَخَفُفُ عَنْهُمْ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ*

“İşte bunlar son dirliği, ön dirliğe değişirler, azapları yeğnitilmez, yardım da olunmazlar.” şeklinde çevirerek, “dünya hayatını” “ön dirlik” “ahireti” de “son dirlik” diye ifadelendirerek, cümleyi anlaşılmasız bir tarzda sunmuştur.

Bakara Sûresinin 90. ayetini ise yine anlaşılmasız bir tarzda şöyle çevirmiştir:

بِسْمَا اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَفُورُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ بَغْيًا أَنْ يَنْزِلَ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ فَبِأُوْلَئِكَ يُغْضِبُ عَلَى غَضَبٍ
وَاللَّكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ

“Allah kullarından dilediğine, kendi erdeminden kitap verecek olsa, günleyip, Allah'ın indirdiğini inkâr ederler, kendilerini ne kötü bir şeyle satmış oldular, yakınmaktan yakınmaya düştüler, kâfirlere horlatıcı azap var.” Burada da “günlemek” anlaşılmasız bir ifade olarak dikkatimizi çekerken, “yakınmaktan yakınmaya düştüler” diyerek cümleyi anlaşılmasız hale sokmuştur. Sözlüğünde “günülemek: hasada etmek” şeklinde geçmektedir. Bu anlamla yeniden okuduğumuzda, cümle tam olarak anlaşılmasızdır.

En'am Sûresi 103. ayetini *لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ* "Gözler ona eremez, oysa erer gözlere, o gökçektir, haberdirdir." Şeklinde çevirerek anlaşılmasını zorlaştırmış, "gökçek" ifadesini kullanmış ve bu kelimenin anlamını da açıklamamıştır.

Bakara Sûresi 248. ayeti de anlaşılabilir bir tarzda ve bilinmeyen kelimelerle çevrilmiştir. *إِنَّ مِنْكُمْ لَمَنْ لَكُمْ بِهِ مَقَادِيرُ الْبَأْسِ وَإِنَّ مِنْكُمْ لَمَنْ يُبَدِّلُ الْأَمْثَالَ وَأَنْ يَكْفُرُوا بِاللَّهِ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ...Onun hakanlığının belgesi şudur ki, Tanrı tarafından bir sandık getirilmiştir, bu sandıkta bilge ile dölenç var, Musa ile Harun uruklarında kalan şeyler dahi oradadır..."Sandıkta bilge ve dölenç var* ifadesiyle ne kastediliyor? Dölenç nedir? Ayrıca "uruklar" ne demektir? Eklenen sözlükte anlamları verilmemiştir. Ayrıca " *min rabbiküm*" ifadesine anlam verilmemiştir.

Nisa Sûresi 84. ayetindeki *وَحَرِّضَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ وَأَنَّهُمْ قَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأَنَّهُمْ كَانُوا يُدْعَوْنَ إِلَى الْقِتَالِ* ifadeyi "...Sen yalnız kendin önergendin, kındırasın inanmış bulunanları..." şeklinde çevirerek anlaşılması güç ve bilinmeyen kelimeler kullanmıştır. "Önergendin" ve "kındırasın" ifadelerini sözlüğünde de açıklamamıştır.

A'raf Sûresi 135. ayetini *وَأَنَّهُمْ كَانُوا يُدْعَوْنَ إِلَى الْقِتَالِ وَأَنَّهُمْ كَانُوا يُدْعَوْنَ إِلَى الْقِتَالِ* "Onların vakti gelene değin, azabı açtığımızda, onlar yine sözlerini sıdılar." şeklinde çevirerek anlaşılabilir bir dil kullanmıştır. "azabın açılması" ve "sözleri sıdımak" ne demektir? Açıklamadığı için anlaşılabilir değildir.

c.Anlamı Daraltan Çeviriler

Bakara Sûresi 256. ayetindeki "Tâğut" ifadesini "şeytan" diye çevirerek anlamını daraltmaktadır. Aynı zamanda "şeytan" ifadesini geçtiği yerlerde de "şeytan" şeklinde çevirmektedir. (A'raf, 7/22) Eğer bu iki ifade aynı anlama gelseydi, Allah ayrı tabir kullanır mıydı? Oysa tâğut, "Tağâ" kökünden türemiştir ve "İsyan konusunda haddi aşma" anlamına gelmektedir. Tâğut: Allah'tan başka kendisine tapılan her şeydir ve hem tekil, hem de çoğul anlamında kullanılır. Ayette de bu anlamda kullanılmaktadır.

فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ "...Kim tâğutu inkar eder ve Allah'a inanırsa..." (Bakara, 2/256) şeklinde iman etmenin şartı olarak zikredilirken, Zümer Sûresinde de mü'minlerden bahsederken onları, *وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَن يَغْبُتُوها* "Tâğuta kulluk etmekten kaçınanlar..." (Zümer, 39/17) şeklinde vasıflandırmaktadır. Aynı şekilde Firavun için *إِذْ هَبَّ إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى* "Firavuna git, çünkü o çok azmıştır" (Naziât, 79/17) buyurarak onun azgınlığını tâğutluk olarak ifadelendiği görülmüştür. (el-İsfahâni, 304) Kur'an'da türevleriyle birlikte yaklaşık 40 defa geçen "Tâğut" kelimesine şeytan anlamı vermek, tüm azgınlıkları ve haddi aşmaları şeytana fatura etmek anlamına gelmektedir.

Bakara Sûresinin 3. ve En'am Sûresi 59. ayetlerindeki ve Kur'an'da geçen diğer "Gayb" ifadeleri, "Görülme" olarak çeviren Atalay, doğru olmakla birlikte, aslında "Gayb" kelimesinin anlamını daraltmaktadır. Oysa el-İsfahâni (ö.502/1108), "Gayb" ifadelerini, duyu organlarımızın algılayamadığı ve akıl ile de bilinmeyen anlamını vermektedir. (el-İsfahâni, 307)

Bakara Sûresi 62. ayetinde geçen "Sabiin" ifadesini "İbrahim dinine uyanlar" şeklinde çevirirken, aynı ifadeyi Maide Sûresi 69. ve Hac Sûresi 17. ayetinin çevirilerinde "Yıldız Tapanlar" şeklinde çevirmiştir. Oysa pek çok mealde bu ifade orijinal kalıbıyla yazılmış, bu kelimenin çevirisi yapılmamıştır. Çünkü bu ifade birçok müfessir tarafından farklı şekillerde tefsir edilmiştir. el-İsfahâni bu kelimeye, "Bir dinden çıkıp başka bir dine geçen herkese sabii denir" (el-İsfahâni, 274) şeklinde genel bir ifade kullanırken, Tefsirlere baktığımızda da ilk dönem müfessirlerinden Katade (ö.117/735), onların meleklere taptıklarını, Zebur okuduklarını, namaz kıldıklarını söyler. (Taberi, 2001 : II/37) Ayrıca İbn Kesir (ö.774/1372) de bazı âlimlerin onları peygamberin tebliği kendilerine ulaşmamış kişiler olarak kabul ettiklerini ifade ederken, (İbn Kesir, 1969, I/104) Zemahşeri (ö. 538/1143), Hıristiyanlıktan ve Yahudilikten yüz çevirip meleklere tapan kimseler olarak tefsir etmektedir. (ez-Zemahşeri, 1995, I/149)

Günümüzde 100 bin kadar bir nüfusa sahip olan Sabiiler, gnostik öğretileri ve kendilerine has dilleriyle zengin bir dini literatüre sahip olarak, dünyanın birçok ülkesinde varlıklarını

sürdürmektedirler.² Bu kadar farklı anlamlar verilen bir ifadeyi, tek bir anlamla açıklamanın yanlış bilgilendirmeye sebebiyet vereceğini düşünüyoruz.

d. Aynı İfadeye Farklı Anlamların Verildiği Çeviriler

Bakara Sûresi 57. ayetinde geçen “*men ve selva*” ifadelerini “*Terengebinle bildircin*” şeklinde çevirmiştir. Burada da sözlüğünde bulunmayan “*Terengebin*”³ gibi anlaşılmayan garip bir ifade kullanmıştır. Aynı ifadeyi A’raf Sûresi 160. ayetin mealini verirken, “*Balsırayla bildircin*” şeklinde çevirmiştir.

Allah, Rab, İlah ve Hak kavramlarına bazen ortak anlam olarak “Tanrı” bazen Allah anlamı vermiş, bazen de orijinal haliyle vermiştir. Örneğin, Fatıha Sûresi’nin ilk ayetini “*Alemlerin Rabbi olan Allah’adır hamd.*” diye çevirip “*Rab ve Allah*” ifadelerinin orijinal kalıplarını kullanırken, Bakara Sûresi 5. ayetinde geçen “*Rab*” ifadesini “*Tanrı*” şeklinde çevirmiştir. Aynı Sûrenin 7. ayetindeki “*Allah*” lafzını “*Hak*” olarak çevirirken, 8. ayetteki “*Allah*” lafzını da “*Tanrı*” şeklinde çevirmiştir. Aynı şekilde “*İlah*” kavramına da bazen “*Tanrı*” bazen “*Allah*” şeklinde çevirmiştir. Örneğin Bakara Sûresi 133. ayetinde, “*İlah*” ifadesini “*Tanrı*” şeklinde çevirirken aynı ayetin son kısmındaki “*İlah*” ifadesini “*Allah*” şeklinde çevirmiştir. Hâlbuki söz konusu ifadelerin her birinin ayrı ayrı anlamları vardır.

“*Aziz*” ifadesini bazı yerlerde “*emre*” (Bakara, 2/228, 240; İbrahim, 14/1, 4 vd.) bazı yerlerde “*Eşsiz*” (Bakara, 2/209 vd.) şeklinde çevirerek anlamını daraltmıştır. Bazı yerlerde de orijinal kalıbıyla “*Aziz*” (Bakara, 2/129, 260; Âl-i İmrân, 3/4, vd.) şeklinde ifade etmiştir.

Aynı şekilde *اَسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ* ifadesini, A’raf Sûresi 54. ayetinde “*Arşı kapladı*”, Yunus Sûresi, 3. ayette, “*Ulu arşı kuşattı*”, Ra’d Sûresi 2. ayette “*Arşa da üstün oldu*”, Secde Sûresi 4. ayette, “*Arşa hükmeyleti*”, Hadid Sûresi 4. ayette, “*Arştan kapsadı*” şeklinde, aynı ifadeyi 5 ayrı anlamda çevirmiştir.

e. Kelime ve Kavram Tercihi Açısından Yanlış Çeviriler

A’raf Sûresi 157. ayetindeki *يَأْمُرُهُم بِالْمَعْرُوفِ* ifadesini, “...onlara töre ile buyurur...” (Ayrıca Lokman, 31/17 vd.) şeklinde çevirmiş, sanki peygamberimiz Allah’ın emriyle değil de töreye göre hareket ediyormuş gibi yanlış anlaşılacak bir çeviri yapmıştır.

Yunus Sûresi 61. ayeti de hem yanlış hem de anlaşılması güç bir tarzda çevirmiştir.

وَمَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ وَمَا تَتْلُوا مِنْهُ مِنْ قُرْآنٍ وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ

“Herhangi bir nesne yapacak olsan, bunun için Kur'an'dan bir şey okuman, ya da bir işe dalarsanız, size tanığım...” ayetin metninde olmadığı halde, “bir iş yapmak için Kur'an okuman gerekir” gibi anlam verilerek iş yapmak, Kur'an okuma şartına bağlanmıştır. Oysa çeviri şöyle olsaydı daha doğru ve daha anlaşılır olurdu. “İçinde bulunduğun her durumu, Kur'an'ı tebliğ yolunda olan her çabanı, biz mutlaka görüp bilmekteyiz. Allah rızası için sarf ettiğiniz her gayretin de şahidiyiz...” (Öztürk, 2011;293)

Bakara Sûresi 40. ayetindeki “*Ferhebûn*” ifadesini, “*Benden yılınasız.*” şeklinde çevirerek anlaşılmayan ve sözlüğünde de yer vermediği bir ifade kullanmıştır.

Neml Sûresinin 82. ayetindeki *دَابَّةً مِنَ الْأَرْضِ* ifadesini: “*yerden bir canavar çıkaracağız.*” şeklinde çeviren Atalay, Bakara Sûresi 30. Ayetindeki “*Halife*” ifadesini “*Egemen*” şeklinde, “*Ehl-i kitap*” ifadesini de “*kitaplılar*” (Bakara, 2/105, 109; Âl-i İmrân, 65,68,69, vd.) şeklinde çevirerek, muğlak bir şekilde ifadelendirmiştir. Aynı şekilde “*Nasara*” ifadesini “*İsa’lı*” (Maide, 5/14) şeklinde çevirmiştir.

Yunus Sûresi 87. ayetinde geçen *وَاجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ قِبْلَةً* ifadesini “...Tapıncak ediniz evlerinizi...” şeklinde çevirmiştir. Oysa ayetin devamında “*Namazı kılınız*” ifadesi geçmektedir. O yüzden çeviri “*evlerinizi namaz kılınacak tarzda dizayn ediniz.*” şeklinde olsaydı daha güzel olurdu.

² Konu ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.Gündüz Şinasi, “*Sâbilik*” DİA., XXXV/341-344.

³ “*Terencübün: Kudret Helvası*”.Devellioğlu Ferit, *Osmanlıca –Türkçe Lügat*, Ankara, 2007, s.1084.

Tevbe Sûresi 59. ayetindeki *إِنَّا إِلَى اللَّهِ رَاغِبُونَ* "Allah'a özeniriz" şeklinde, İnşirah Sûresi 8. ayetini *وَالَى رَبِّكَ فَارْغَبْ* "Tanrıma özen" şeklinde çevirmiştir. "Allah'a özenmek" ne demektir? Bir insan nasıl Allah'a özenir?

Nisa Sûresi 65. ayetindeki, *وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا* ifadesini "Büsbütün sana tapşırmadıkça" şeklinde çevirerek anlaşılabilir bir ifade kullanmış ve "tapşıma"nın ne anlama geldiğini de belirtmemiştir.

Nisa Sûresi 115. ayetin sonundaki, *وَسَاءَتْ مَصِيرًا* ifadesini, "o ne kötü dönevidir" şeklinde çevirmiş ve "döney" in ne anlama geldiğini de açıklamamıştır.

Nisa Sûresi 176. ayetindeki "Kelâle" ifadesini "Dulbaş" şeklinde çevirmiştir. "Senden, dulbaş olan bir ölü hakkında sorarlarsa,..." meali de anlaşılmıyor. Oysa "kelâle" yi "Babası ve çocuğu olmayan kimse" diye açıklayarak çevirseydi, daha anlaşılır bir çeviri olurdu.

En'am Suresinin ilk ayetinde geçen *وَأَنْتُمْ حُرُمٌ* ifadesini, "Hacılık bürgüsüyle bürünmüş olarak" şeklinde çevirmiştir. Oysa "ihramlı iken" şeklinde çevirseydi, hem dini bir terimin yaşamasına katkı sağlar, hem de meali, rahatlıkla anlaşılırdı.

Maide Sûresi 111 ve 112. ayetlerinde geçen "Havâri" ifadesini "on ikiler" olarak çevirmiştir. Havarilerin on iki kişi oldukları rivayet yoluyla bize aktarılmaktadır ve Kur'an metninde böyle bir ifade yoktur. Ayrıca, "on ikiler" diyerek kastedilen kişilerin kimler olduğu, herhangi on iki kişi mi kastedildiği belli değildir.

Enfal suresini başındaki "enfal" ifadesini "doyumluk" şeklinde çevirmiş "doyumluk" un ne anlama geldiğini de açıklamamıştır. "Ganimet" gibi herkesin anlayacağı bir tabiri neden kullanmadığını anlamıyoruz. Yine aynı sûrenin 34. ayetinde geçen, "Mescid-i Haram" ifadesini, "Sayın olan Mescid" olarak çevirmiş, oysa "Mescid-i Haram" herkes tarafından anlaşılan dini bir tabirdir.

Maide Sûresi 119. ayetindeki "Fevzül Azîm" ifadesini "büyük bir onmadır" şeklinde çevirmiş "onma" ifadesinin ne anlama geldiğini de açıklamamıştır.

Maun Sûresindeki, *فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ* "Yazık o anlamadan namaz kılana" şeklinde çevirmiş, anlamadan namaz kılmanın sanki kabul olmayacağı şeklinde anlaşılabilir bir çeviri yapmıştır. Burada, Türkçe namaz kılma anlayışı çerçevesinde, ayete bir yorum eklemiştir.

f. Dikkat Çekici Bazı Çeviri Örnekleri

En'am sursi 80. ayetindeki *أَتَخَاجُونَ فِي اللَّهِ* ifadesini çok açık bir dille "...siz Allah hakkında benimle çene mi çalmak istiyorsunuz?" şeklinde çevirmiştir.

Hud Sûresi 95. ayetindeki, *أَلَا بُعْدًا لِمَدْيَنَ كَمَا بَعِثْتُ نُمُودُ* ifadesini, "...Semud'un işi gibi Medyen'ininki de berbat."

Duha Sûresi 8-10. ayetleri,

فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ ⑨ وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ ⑩ وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ

"Öksüze kıymayasın, dilenciği koymayasın, Tanrının da nimetini anasın."

Alak Sûresinin son ayetini *وَاقْتَرِبْ* "Secdeye koy baş, Allah'a yaklaş" şeklinde sanki bir şiir gibi çevirmiştir.

Yine Fil Sûresi 3- 4. Ayetlerini de şiir gibi çevirmiştir.

وَأَرْسَلْ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ تَرْمِيهِمْ بِحِجَارَةٍ مِنْ سِجِّيلٍ "Tanrın, göndermedi mi takım takım kuşları? Atarlardı onlara kızgın çakıl taşları."

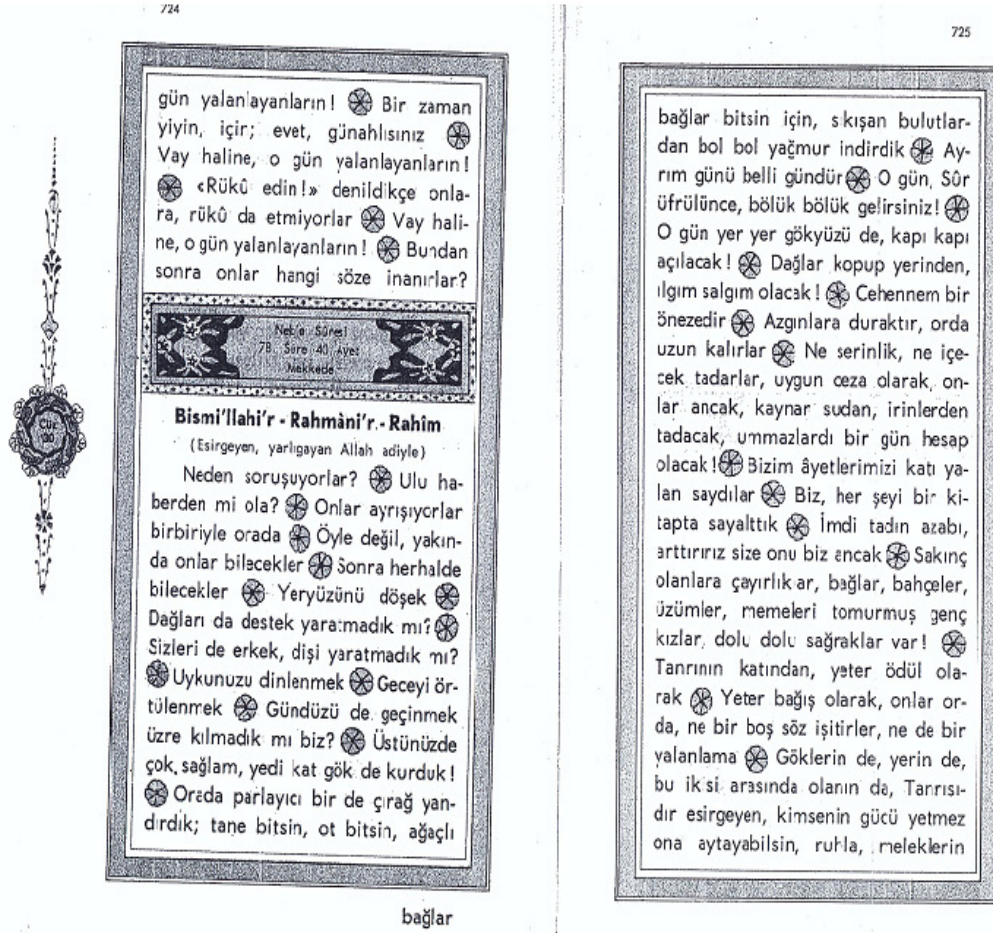
Orijinal ve güzel çeviri örnekleri tabii ki sadece bunlarla sınırlı değildir. Genel itibarıyla çok güzel çeviri örnekleri de vardır. Ancak biz konunun kapsamını genişletmemek için bu kadarıyla yetiniyoruz.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmayı yaparken amacımız, büyük bir Türk bilginini ve yaptığı çalışmaları küçümsemek değildir. İncelediğimiz Kur'an Mealini, dil ve üslup açısından değerlendirdiğimizde, böyle bir çalışmayı takdir etmemek, ilme ve alime saygısızlık olur. Uzun soluklu bir çalışma sonrasında meydana getirilmiş bu eser, kendi içinde tutarlı ve yazılış amacına hizmet edecek türden bir çalışmadır. Ancak her eserde olduğu gibi bu eserde de eleştirilecek birçok yön vardır. İlim eleştiriye açık olmalıdır ki, gelecekte daha iyiye ve daha güzele ulaşabilelim. Biz de görebildiğimiz bazı eksikleri ve yanlış anlaşılabilir yönleri tespit ederek onları değerlendirdik. Tabii ki bizim çalışmamız da eleştirilebilir. Bu konuda yapıcı eleştiriye her zaman açığız.

Atalay'ın en önemli zaafı, çeviride öz Türkçe kullanmak için, bazen anlaşılmasız muğlak ifadeler kullanması, bazen de motomot çeviri yapmak için, yanlış ve eksik çevriler yapmasıdır. Oysa Kur'an gibi önemli bir kitabı çevirirken, din dilini ağırlıklı olarak kullansaydı, hem daha anlaşılır bir dil kullanmış olurdu, hem de belki de bu kadar eleştiriye muhatap olmazdı. Ya da tefsiri tercüme yöntemiyle, açıklamalı bir meal yapsaydı, daha güzel olabilirdi. Dönemin siyasi anlayışının etkisiyle yazdığı düşünülse de, Kur'an gibi evrensel bir kitap, hiçbir siyasi anlayışın kurbanı olmamalıdır.

Atalay'ın mealinden iki sayfa örneği:

KAYNAKÇA

- AKDEMİR, Salih, *Cumhuriyet Dönemi Kur'an Tercümelere*, Ankara, 1989.
- ATALAY, Besim, *Tanrı Kitabı*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul 1962.
- *Arapça ve Türkçenin Karşılaştırılması*, İstanbul, 1954.
- *Türk Dili İle İbadet*, Nebioğlu Yayınları, İstanbul, 1961.
- *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*, TDK. Ankara, 1941.
- *Türk Dili*, c. XV, sayı. 171, s.202-212, Aralık 1965.
- Besim Atalay Kur'an-ı Kerim'i Nasıl Türkçeye Çevirdiğini Anlatıyor, *Hayat Mecmuası*, 31 Ocak 1963.
- Aydar Hidayet, *Kur'an Tercümesi*, TDV. İslam Ansiklopedisi.
- Kur'an Tercümesiyle Namazın Tarihi, *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi*, Mart 1998, c.I, sayı.5, s.54-73.
- Aydın, Hüseyin, İslam'da İbadetin Kur'an Nazmı ile Kayıtlılığı Meselesi, *İslami Araştırmalar Dergisi*, c.15 sayı.4, 2002, s.461-475.
- Celepoğlu Ayşegül, Atalay Besim, *Türk Dünyası ve Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, 1/526.
- Cündioğlu, Düccane, "Matbu Türkçe Kur'an Çevirileri ve Kur'an Çevirilerinde Yöntem Sorunu", II. Kur'an Sempozyumu, (4-5 Kasım 1995), Bilgi Vakfı Yay., Ankara, 1996.
- Çantay, H. Basri (1964), *Kur'an-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, İstanbul, 1984, (I-III).
- Develioğlu Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, Ankara, 2007.
- Dilaçar Agop, "Besim Atalay'ı Yitirdik", *Türk Dili*, c.XV sayı: 171, Ankara, 1965, s.209.
- Güldöşen Arzu, "Devrimci Bir Medreseli Kendini Anlatıyor", *Dergâh Dergisi*, c.XIX, sayı:223, İstanbul, 2008, s.18.
- Gündüz Şinasi, "Sâbilik" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXXV/341-344.
- el-İsfehâni, Râgıp (502/1108), *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, Beyrut, ts.
- İbn Kesir, İsmail b.Ebü'l-Fida (774/1372), *Tefsîri'l Kur'ânü'l-Azîm*, Beyrut, 1969, (I-IV)
- İnan, Abdulkadir, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercemeleri Üzerine Bir İnceleme*, Ankara, 1961.
- Kutay, Cemal, *Türkçe İbadet ve Ana Dilimizle Kulluk Hakkı*, İstanbul, 1997.
- Meydan Larousse, Büyük Lügat Ve Ansiklopedi*, Meydan yayınları, İstanbul, 1971.
- Özel, Sevgi, *Besim Atalay*, TDK. yayınları, No.513, Ankara, 2000.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim Meali*, İstanbul, 2011.
- *Cumhuriyet Türkiye'sinde Meal ve Tefsirin Serencamı*, Ankara, 2012.
- *Meal Kültürümüz*, Ankara, 2011.
- Şeker, Mehmet, "İslam Tarihinde Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye İlk Çevirileri", *Kur'an Mealleri Sempozyumu I, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları*, Ankara, 2007.
- Şimşek, M. Sait, *Fatiha Sûresi ve Türkçe Namaz*, İstanbul, 1998.
- et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Camîu'l-Beyan an Te'vili âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Kahire 2001, (I-XXVI).
- Ülkütaşır Şakir, "Besim Atalay", *Türk Kültürü Dergisi*, c.XXXVIII, sayı:38, Ankara, 1965, s.195.
- Yavuz, Ali Fikri (1992), *Kur'an-ı Kerim ve İzahlı Meâl-i Âlîsi*, İstanbul, 2008.
- Yavuzarslan, Paşa, *Besim Atalay*, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c.XCVIII, sayı.700, Nisan 2010.
- Yazır, Elmalılı Hamdi (1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1986, (I-X).
- ez-Zemahşerî, Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed (538/1143), *el-Keşşâf an Hakâiki Çavâmizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, Beyrut, 1995, (I-IV).